

تأثیر شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی

بر نگرش اجتماعی مردم به «زیارت»

(مورد مطالعه؛ نمازگزاران مساجد شهرستان زواره)*

- سیدعلی مرتضوی امامی زواره^۱
- بتول یوسفی^۲

چکیده

اخیراً شیوع ویروس کرونا به سرعت توانسته است زیارت و تعاملات معنوی را در سطح وسیع و همه جانبه تحت تأثیر خود قرار دهد. هدف از این پژوهش بررسی تأثیر شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی علیه السلام در نگرش مردم به مقوله زیارت و عمل به رفتن و یا نرفتن به زیارت می‌باشد. این پژوهش از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ روش توصیفی همبستگی است. جامعه آماری این پژوهش شامل نمازگزاران مساجد شهرستان زواره می‌باشد. با توجه به نامحدود بودن جامعه آماری و اعمال شرایط قرنطینه‌ای تعیین حجم نمونه با استفاده از جدول مورگان ۳۸۴ نفر تعیین و به علت حضور اندک مردم و نمونه‌های تکراری در

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۶ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۱۰.

۱. سیدعلی مرتضوی امامی زواره، استادیار علوم سیاسی دانشکده علوم انسانی، گروه علوم سیاسی، دانشگاه اراک (نویسنده مسئول) (a_mortazavi@araku.ac.ir).
۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران.

b.yousefi@alzahra.ac.ir

مسجد تعداد ۵۹ پرسشنامه با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای در دسترس از (مساجد: جامع بافت‌سستی، پامنار و صاحب‌الزمان) توزیع و جمع‌آوری شد. برای اندازه‌گیری نگرش و عمل به زیارت از پرسشنامه استاندارد حسینی و همکاران (۱۳۹۵) و برای اندازه‌گیری نگرش عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در دوران کرونا از پرسشنامه محقق ساخته با پایایی $\alpha = 0/70$ مورد استفاده قرار گرفت. تجزیه و تحلیل داده‌ها با نرم‌افزار spss19 انجام پذیرفت. یافته‌ها نشان داد کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش مردم به زیارت و همچنین بر عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت بر مردم نمازگزار در مسجد تأثیر مثبت و معناداری دارد و فرضیه‌های تحقیق تأیید می‌شود. با افزایش آمار مرگ و میر ناشی از شیوع ویروس کرونا تمایل مردم نمازگزار در مساجد شهر زواره به رفتن به زیارت کاهش یافته است. با آنکه شیوع ویروس کرونا باعث بستن بقاع متبرکه و از جریان افتادن فعالیت‌های دینی و کمرنگ شدن تعاملات اجتماعی شده است اما به نظر می‌رسد این شرایط موجبات حفظ سلامت آحاد جامعه از انتقال این بیماری از طریق اسکان و سفر زائران در مسیر تارسیدن به حرم رضوی را فراهم می‌آورد.

واژگان کلیدی: ویروس کرونا، زیارت، حرم رضوی، نگرش مردم.

مقدمه

یکی از راه کارهای انسان برای درک حالت‌های زیبایی روحی و ارتباط با حقیقت مطلق، توسل به ائمه، زیارت مکان‌های متبرکه و تصفیة درونی خویش است (ادهمی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۷). مکان‌ها از دو جهت اهمیت دارند: نخست آنکه هر مکانی بُعد اجتماعی دارد. این بدان معناست که می‌توان مکان را پل ارتباطی میان افراد و جامعه دانست. در واقع نقش مکان‌ها در تعاملات اجتماعی و فراهم آوردن محلی برای ارتباط افراد با یکدیگر است. چرا که ابعاد محیط اجتماعی بر یکدیگر تأثیر می‌گذارد و رابطه متقابل معناداری را ایجاد می‌کند، به‌ویژه انجام فعالیت‌های خاص در یک مکان، به آن شخصیت می‌بخشد و بازخورد این فعالیت‌ها در اجتماع است که آن مکان را منحصر به فرد می‌کند. جنبه دیگر اهمیت مکان، مفهوم نهفته زمان در کالبد آن است. وجهی که به مکان ارزش یادبودی می‌بخشد و اسباب ماندگاری در حافظه فردی و جمعی را فراهم سازد (تیموتی و اولسن، ۱۳۹۲: ۳۴). از طرف دیگر، حرم امامان معصوم علیهم‌السلام و حرم

امامزادگان، یک تعین اجتماعی و یک نهاد معرفت دینی قلمداد می‌شوند (ادهمی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۴۸). در فرهنگ شیعی زیارت به مثابه یک نهاد مورد مطالعه قرار گرفته است، یعنی زیارت مجموعه‌ای از دانش‌ها و تلویحاً دستورهایی است که اندیشه و عمل زائر را در زندگی اجتماعی در راستای اهداف متعالی تنظیم می‌کند (غیائی، ۱۳۹۷: ۱۳۸). زائر در حین زیارت با نزدیک کردن خود به پروردگار، احساس آرامش درونی می‌کند و خود را تخلیه هیجانی می‌کند که این امر نیز در نهایت به سلامت روانی فرد کمک می‌کند (واعظ‌جوادی، ۱۳۹۱) چرا که فرد باور دارد خدایی هست که موقعیت‌ها را کنترل می‌کند و مسئول عبادت‌کننده‌ها است. این امر تا حد زیادی اضطراب مرتبط با موقعیت را کاهش می‌دهد، به طوری که اغلب افراد مؤمن، ارتباط خود را با خداوند، مانند ارتباط با دوستی بسیار صمیمی توصیف می‌کنند و معتقدند که می‌توان از طریق اتکا و توسل به خداوند، اثر و پیامدهای موقعیت‌های کنترل‌ناشدنی را به طریقی کنترل کرد (سوهخان و کرول: ۱۹۸۹: ۶۷).

وجود حرم حضرت رضا علیه السلام در شهر مشهد یکی از مراکز مهم این کنش دینی بوده است و این مکان زیارتی در توسلات مردم به ائمه اطهار در سختی‌ها اهمیت بیشتر دارد. از آنجا که زیارت یکی از مصادیق کنش دینی است که در ادیان و مذاهب مختلف مورد تأکید قرار گرفته است. بر این اساس ارزشمندی خود را از تأکیدی که در متون مقدس بر آن رفته است اخذ می‌کند، بدیهی است که تبدیل آن به ارزش اجتماعی در فرایند جامعه‌پذیری و توسط نهادهای فرهنگی و اجتماعی صورت می‌گیرد. زیارت مانند هر کنش انسانی دیگر تا حد زیادی تابعی است از انگیزه‌ها، نگرش‌ها و نیازهای زائران در مقام کنشگران دینی و همچنین ارزش‌ها، هنجارها و قوانین حاکم بر محیط اجتماعی به علاوه ظرفیت‌ها و امکانات و تسهیلات تعبیه شده در مورفولوژی اجتماعی، لذا کیفیت این کنش دینی متناسب با عوامل تأثیرگذار می‌تواند دست‌خوش تغییرات بسیاری واقع شود (حیدری‌چروده و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۶). از آنجا که از اواسط دسامبر سال ۲۰۱۹ میلادی شیوع بیماری (COVID-19) یک بحران جهانی بهداشت ایجاد کرد که تأثیر عمیقی در نحوه درک جهان و زندگی روزمره ما داشت نه تنها میزان ابتلا به ویروس و الگوهای انتقال آن، همچنین رعایت نکردن فاصله

اجتماعی سلامت شهروندان را تهدید می‌کند. وقتی بحران در موضوع و مکان زیارتی مطرح می‌شود به تبع آن بحث اعمال محدودیت‌ها در تردد، هم شکل می‌گیرد. با توجه به اینکه مسأله مهم اخیر در جهان شیوع بیماری کرونا است و اگرچه مسئولیت حفظ و ارتقای سلامتی انسان‌ها به عهده وزرات بهداشت گذاشته شده است ولی در سیستم مراقبت و رویارویی سندرومیک و کشف به موقع و کنترل زودرس حوادث بیوترورستی، کلیه نهادها، سازمان‌ها و دست‌اندرکاران امور بهداشت و درمان اعم از دولتی، آزاد، نظامی، غیرنظامی، پزشکان بالینی، پرستاران، میکروبیولوژیست‌ها، بیوتکنولوژیست‌ها، رادیولوژیست‌ها، دامپزشکان، زیست‌شناسان، مهندسین کشاورزی، متخصصین آمار و اپیدمیولوژی... و سایر پرسنل و همکاران آنها در صف مقدم جبهه دفاع علمی و عملی بیوترورسیم^۱ قرار دارد (حاتمی، ۱۳۸۲: ۵۷۳-۵۲۳) لذا طرح قرنطینه خانگی، تعطیلی اماکن مذهبی پر تردد، زیارت‌گاه‌ها، مساجد، نماز جمعه و مکان‌های شلوغ، از جمله تصمیمات و اقداماتی بود که توسط دولت برای کنترل شیوع این بیماری اتخاذ و اجرا شد و نظرات متفاوتی به همراه داشت. لذا به نظر می‌رسد انجام تحقیقات برای سنجش باورهای دینی و نگرش‌های افراد به مسأله زیارت و به‌خصوص شرایط کرونایی، از اهمیت والایی برخوردار است.

زواره شهری از توابع شهرستان اردستان در استان اصفهان است که از شهرهای کهن ایران است و پیشینه آن به قبل از اسلام بازمی‌گردد و می‌توان گفت که از بقایای هفت شهر لیلای می‌باشد. نام آن برگرفته از نام برادر رستم، زواره، گرفته شده است. در آن بناهای تاریخی همچون منار در مسجد امام حسن مجتبی (مسجد پامنار)، قلعه سنگ بست و مسجد جامع چهار ایوانی (قدیمی‌ترین مسجد چهار ایوانی کشور با بیش از ۷۰۰ سال قدمت) وجود دارد. بخش مرکزی زواره ساختاری گلی دارد و دارای معماری ایرانی اصیل است. زواره با عنوان مدینه‌السادات، در قرن چهارم قمری میزبان سادات طباطبایی شد و اجداد عده قابل توجهی از سادات طباطبایی ایران و چهره‌های

۱. در خصوص جنبه بیوترورستی بودن شیوع ویروس کرونا اثبات این قضیه به طور قطع امری دشوار است. همانگونه که در ویژه‌نامه شماره یک مجله دانشگاه علوم پزشکی استان اصفهان (زمستان ۹۸) در بررسی بیوترورسیم بودن کرونا چند احتمال و فرضیه را مطرح نموده است.

جهان اسلام همچون آیت‌الله بروجردی، علامه طباطبایی، شهید قاضی و بحرالعلوم (سیدبحرالعلوم) در شهر زواره آرمیده‌اند. همچنین مقبره امامزاده یحیی، فرزند امام موسی کاظم علیه السلام، در این شهر واقع شده است. زواره طی قرون گذشته به‌طور متمادی کانون علم، ادب و فرهنگ بوده و در هر عصر و زمان شخصیت‌هایی را در دامان خود پرورانده است که به بزرگانی چون: سید محمد حسین صدر طباطبایی (محقق در حوزه بازاریابی)، سیدرضا زواره‌ای (حقوق‌دان و نماینده)، غلامرضا گلی‌زواره (نویسنده و محقق ابوالفتح زواره‌ای (فقیه و محدث)، سید غیاث‌الدین جمشیدگار (مفسر قرآن) و... اشاره نمود.^۱ با توجه به نوع هویت مردم شهرستان زواره و حضور درصد بالای سادات علوی در این شهر این پژوهش قصد دارد تا تأثیر شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی را در نگرش مردم نمازگزار مساجد شهرستان زواره به مقوله زیارت مورد مطالعه قرار دهد.

۱- پیشینه پژوهش

مطالعات پیشین در خصوص تبیین زیارت بیان می‌دارد در رویکرد تجربه‌اندیش، زیارت با تجربیات و دریافت‌های درونی همراه است و فرد زائر خود را در احاطه وجود اولیای الهی می‌بیند و آن‌ها را مشرف و ناظر بر خود احساس می‌کند و رفتار و توجهات خویش را به‌نحوی سامان می‌دهد که آغشته به حیا و ادب عبادی می‌شود (زمانی، ۱۳۹۰؛ به نقل از حیدری‌چروده و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۲) از این رو است که برخی زائران در بیان تجربه‌های خود اظهار داشته‌اند که زیارت شونده آن‌ها را می‌بیند و به احوال آنان واقف است (مکری‌زاده، ۱۳۸۹: ۸۴) در رویکرد مصلحت‌اندیش، زیارت یک مناسک دینی است که زائر خود را موظف به رعایت آن می‌داند زائر بر اساس این رویکرد، زیارت شونده را در چنان جایگاهی از جامعیت و کمال می‌نشانند که قادر است تمامی نیازهای او را اجابت کند. زائر در این معنا زیارت را در خدمت مصالح دنیوی و اخروی می‌خواهد. بیان انگیزه‌هایی نظیر طلب شفاعت و آمرزش گناهان یا شفای

1. <https://fa.wikipedia.org/wiki>.

بیماری را از سوی زائران می‌توان از جلوه‌های این رویکرد به امر زیارت تلقی کرد. در رویکرد معرفت‌اندیش مفهوم زیارت حاصل کنش محققانه و عالمانه است و بر اساس این رویکرد زائر در سایه مطالعه و تحقیق به زیارت گرایش پیدا می‌کند و رویکردی انتقادی به آداب، مناسک و همچنین انگیزه‌های زیارت پیدا می‌کند. بر این اساس زیارت به عنوان واقعیت اجتماعی دینی در اصل دارای سه بُعد تجربی، مناسکی و اعتقادی است که با توجه به آثار مترتب بر بعد تجربی و نیز پیش‌نیاز بعد معرفتی، بعد پیامدی و دانشی نیز است. به این ترتیب به الگویی پنج بعدی از مفهوم زیارت دست می‌یابیم که مشابه مدل گلاک و استارک (سراج زاده، ۱۳۸۳؛ به نقل از حیدری چروده و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۱) در تبیین ابعاد دین داری است (حیدری چرودی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۰-۵۱؛ عظیمی هاشمی و همکاران، ۱۳۹۲).

در پژوهشی به واکاوی مؤلفه‌های شهر زیارتی مطلوب (مورد مطالعه شهر مشهد) پرداخته‌اند. نتایج مطالعه نشان می‌دهد که در فرایند تحلیل سلسله مراتبی و با لحاظ نمودن جنبه‌های تعاملی مؤلفه‌های درون سیستمی، دوازده مؤلفه در چهار عرصه نظری مدل شهر زیارتی بر توسعه کمی و کیفی زیارت تأثیرگذار هستند با استناد به نتایج مطالعه، مؤلفه‌ای که پرداختن به آن از اهمیت بیشتری برخوردار است، زیرساخت‌های شهر مشهد است. همان‌گونه که کمیّت و کیفیّت منابع آب شهر مشهد جزو این دسته است و از بالاترین ضرورت در میان همه شاخص‌های به کار رفته در مدل برخوردار است. پس از زیرساخت‌ها، مؤلفه مدیریت معطوف به زیرساخت شهری در رتبه دوم اهمیت قرار گرفت. از شاخص‌های اصلی این مؤلفه می‌توان به حفاظت و توسعه جاذبه‌های گردشگری مذهبی و زیارتی شهر مشهد و فرایند تصمیم‌سازی در حوزه مدیریت گردشگری و زیارت شهر مشهد و سپس مدیریت حمل و نقل عمومی اشاره کرد. سومین مؤلفه مهم، اخلاق کسب و کار در میان بازاریان مشهد و مؤلفه چهارم معماری شهر مشهد است که استحکام بناها و هویت بخشی معماری در جهت گردشگری مذهبی از شاخص‌های اصلی این مؤلفه هستند. امنیت شهر مشهد با شاخص‌های احساس امنیت زائران و شهروندان، آموزش با شاخص‌های سطح دانش و تخصص مدیران و مسئولان صنعت گردشگری، آموزش فعالان بخش خدمات و

آموزش فرهنگ میزبانی به مردم شهر مشهد در مراتب بعدی اهمیت قرار دارند. ایمنی با تأکید بر ایمنی در حمل و نقل جاده‌های منتهی به شهر مشهد دارای اهمیت هفتم از نظر اجرایی است. پس از این مؤلفه‌ها به مؤلفه پایداری اقتصادی زیارت می‌رسیم که شاخص‌های مهم آن شامل پایداری اشتغال و درآمدهای ایجاد شده از طریق گردشگری و ارزآوری اقتصادی است.

مؤلفه‌ای که اولویت نهم را از لحاظ اجرایی دارد سیاست‌گذاری معطوف به زائر در بستر مدیریت و سیاست‌گذاری است که تطابق هدف‌گذاری و اهداف تعیین شده با واقعیت‌های موجود و تعداد زائر و هم‌چنین سیاست‌گذاری کارآمد در زمینه اسکان زائران، شاخص‌های اصلی این مؤلفه هستند. سه مؤلفه بستر اقتصادی شامل رقابت‌پذیری اقتصادی، جذابیت اقتصادی شهر مشهد و توسعه اقتصادی در مراتب بعدی قرار گرفتند. نیک‌آیین و همکاران (۱۳۹۴: ۹۷) پژوهشی با عنوان آثار تربیتی امام رضا علیه السلام در تعالی باورهای معنوی مردم ایران انجام داده‌اند. مشخص گردید، به‌خاطر وجود ظلم و ستم حاکمان، مردم ایران به دنبال آئینی می‌گشتند که عدالت و مساوات جزو مؤلفه‌های آن باشد. با ورود اسلام و با شناخت ابتدایی از آن، مردم ایران در می‌یابند راه نجات همین دین و مجریان آن است. در نهایت با حضور امام رضا علیه السلام در ایران و فرصت ولایت‌عهدی ایشان و اقدامات مؤثر آن بزرگوار، مردم به سمت معنویت واقعی هدایت شدند و بعد از شهادت ایشان نیز با ترویج فرهنگ زیارت و حضور سادات دعوت شده توسط این امام عزیز، مردم ایران در معنویت رشد فزاینده‌ای پیدا کردند. حسینی و همکاران (۱۳۹۵: ۳) در مطالعه‌ای به بررسی ارتباط زیارت امام رضا علیه السلام با احساس شادکامی و رضایت از زندگی پرداخته‌اند. یافته‌ها نشان داد؛ بین میزان نگرش و میزان عمل به زیارت امام رضا علیه السلام با احساس شادکامی و رضایت از زندگی، در سطح $(p < 0/001)$ همبستگی مثبت و معناداری وجود دارد. همچنین زیارت، پیش‌بینی کننده معنی‌داری در سطح $(p < 0/001)$ برای احساس شادکامی و رضایت از زندگی بوده و میزان این تأثیر برای احساس شادکامی $Beta = 0/66$ و برای رضایت از زندگی، $Beta = 0/49$ بوده است. همچنین نتیجه‌گیری شده است که زیارت امام رضا علیه السلام که آئینی مذهبی در جامعه شیعی است، می‌تواند احساسات روان‌شناختی افراد

را تحت تأثیر قرار دهد و زمینه شادکامی و رضایت از زندگی آن‌ها را فراهم نماید. غیائی (۱۳۹۷: ۱۳۷) در پژوهشی ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی را مورد مطالعه قرار داده است. براساس نتایج این پژوهش، چهار بعد اصلی و فراگیری که از تحلیل مضمون منابع کتبی مرتبط به دست آمده است، عبارتند از: «بعد مردمی»، «نظامات اجتماعی»، «هویت تمدنی» و «بعد تاریخی - جغرافیایی». براساس یافته‌های این پژوهش، قدرت نرم، تعارف میان فرهنگی، مؤلفه‌های کلیدی بعد نظامات اجتماعی، قدرت تولید احاطه و تعمیق معنا، حس تعلق به امت اسلامی و غایات تمدنی مشترک از مهم‌ترین مؤلفه‌های بعد هویت تمدنی و بسط تاریخی آیین زیارت در گستره پهناور جغرافیای فرهنگی جهان اسلام، مهم‌ترین مؤلفه تاریخی - جغرافیایی نهاد زیارت به‌شمار می‌آیند. گونی و همکاران (۲۰۲۰: ۱) پرسشنامه دانش، نگرش و عملکرد برای پیشگیری از عفونت‌های دست‌سنگاه تنفسی در بین زائران حج در مالزی را اعتبارسنجی کرده‌اند. این پرسشنامه با چهار عامل اصلی جمعیت‌شناختی، دانش، نگرش و عمل از روایی و پایایی خوبی برخوردار است.

در خصوص شرایط اضطراب‌آمیز شیوع ویروس کرونا علی‌پور و همکاران (۱۳۹۸: ۱۶۳) در پژوهشی با عنوان اعتباریابی مقدماتی مقیاس اضطراب بیماری کرونا (CDAS) در نمونه ایرانی نشان دادند؛ داده‌ها با مدل دو عاملی برازش مناسبی دارد. از یافته‌های این پژوهش نتیجه‌گیری شده است که پرسشنامه اضطراب کرونا در اعتباریابی مقدماتی از اعتبار روایی مطلوبی برخوردار است و می‌توان از آن به‌عنوان یک ابزار علمی و معتبر برای سنجش اضطراب کرونا ویروس استفاده نمود.

انجام پژوهش پیش‌گفته نشانگر اضطراب ناشی از ضعف در برابر مشکل جهانی به وجود آمده و عدم امکان کنترل شرایط و نیاز روحی به عامل و منبع انرژی بیرونی مقدسی است که دینداران با توسل بر او به سوی اماکن مقدس شتافته و رفع مشکل را از وی خواستار باشد. لذا ایده بررسی عامل نگرش به زیارت در شرایط کرونایی قوی‌تر شد.

با بررسی پیشینه پژوهش مشاهده می‌شود تاکنون پژوهشی که موقعیت ویژه بوجود آمده از شیوع ویروس کرونا را با نظر سنجی از مردم در مورد نگرش به زیارت در این

شرایط و تصمیم به رفتن و یا نرفتن به زیارت امام رضا (ع) بررسی قرار داده باشد انجام نشده است، لذا از آنجا که عمل زیارت بارگاه امامان معصوم (ع) با روی کردهای پیش گفته برای مسلمانان از اهمیت والایی برخوردار است، اهمیت و ضرورت و نوآوری این پژوهش مشخص می شود. دستاورد و فواید این پژوهش را می توان بررسی نوع و شدت نیاز و عوامل تعیین کننده رفتار و نگرش زائران، در شرایط بحرانی و سختی کنترل کردن شیوع ویروس کرونا عنوان نمود.

با توجه به آنچه بیان شد سؤالات و فرضیه پژوهش به صورت زیر بیان می شود:

۲- سؤالات پژوهش

۱. آیا شرایط شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش مردم نمازگزار مساجد شهر زواره، به زیارت تأثیر دارد؟
۲. آیا شرایط شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر عمل رفتن و یا نرفتن مردم نمازگزار مساجد شهر زواره، به زیارت تأثیر دارد؟

۳- فرضیه تحقیق

۱. شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش مردم به زیارت در مردم نمازگزار مساجد شهر زواره، تأثیر مثبت و معناداری دارد.
۲. شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در مردم نمازگزار مساجد شهر زواره، تأثیر مثبت و معناداری دارد.

۴- ادبیات پژوهش

حوزه زیارت و مکان های مذهبی از حوزه های مهم در جامعه شناسی تشیع است که یکی از عرصه های تجلی دینداری عامه است. اهمیت «امام» در میان شیعه چنان است که به «قدمگاه امام»، «مدفن امام»، «فرزندان و نوادگان امام» وجهی مهم و در خور توجه و تأمل می بخشد و مکان های زیارتی همچون زیارتگاه ها، قدمگاه ها و امامزاده ها را شکل می دهد. نهاد زیارت با توجه به عقلانیتی که در بطن خود دارا است توانسته در

طول تاریخ از نظر جغرافیایی در جهان اسلام به صورت پراکنده گسترده شود. در ایران نیز فرزندان ائمه علیهم‌السلام نقش مهمی در این راستا ایفا کرده‌اند (غیائی، ۱۳۹۷: ۱۶۲). وجه نهادی زیارت طی فرایندی تاریخی شکل می‌گیرد؛ به عنوان مثال برای زیارت امام رضا علیه‌السلام در ایران دو دوره را می‌توان منظور کرد. دوره نخست از ورود اسلام تا ابتدای صفویه است که بیشتر ایرانیان، سنی و شیعیان در اقلیت بودند اما در عین حال به زیارت تمایل زیادی داشتند و به آن مقید بودند. در این دوران علی‌رغم سنی بودن اکثر مردم و حکام، غالباً تنگنای جدی برای زیارت امام رضا علیه‌السلام وجود نداشته و ایشان مورد احترام مقتضی قرار می‌گرفته‌اند. دومین دوره پس از صفویه است که تشیع در ایران رسمیت یافته و مظاهر و مناسک شیعی به طور گسترده‌ای در جامعه تبلیغ می‌شد. در این دوران زیارت امام رضا علیه‌السلام یکی از نشانه‌های مهم هویت شیعی محسوب می‌شد و گاه نیز از تبلیغ و ترویج زیارت بهره‌های سیاسی برده شده است. در دوره صفویه اماکن زیارتی در ایران توسعه زیادی پیدا کرد و بر جنبه آستانه‌ای (بارگاهی) آن به شدت افزوده شد. اگرچه این روند در دوره‌های بعدی نیز ادامه یافته، وجهه بارگاهی زیارت امام رضا علیه‌السلام در دوران حاضر اهمیت مضاعفی پیدا کرده است (یوسفی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۹۶).

«زیارت» در لغت، به معنای دیدار کردن از کسی، چیزی، یا جایی است که دارای ارزش و اهمیت است. اما در اصطلاح، «زیارت»، این گونه تعریف می‌شود: ملاقات کردن و دیدن و دیدار کردن از مشاهد مشرفه، اعم از قبور اولیای الهی و مساجد و مکان‌هایی که برای عبادت حق تعالی است (روکنی، ۱۳۶۹؛ به نقل از حسینی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶). زیارت و دامنه گسترده آن، همواره زمینه‌ساز خلوت، تفکر و دست‌یابی به معرفت شهودی برای انسان به شمار آمده است. یکی از مفهومی‌ترین مصادیق زیارت، حالت منحصر به فردی است که انسان در دل خود احساس می‌کند. متفکران دینی و صاحب‌نظران عرفان، این احساس را «معرفت» نام نهاده‌اند. معرفت ایجاد و وقوع حالتی و دریافت مجموعه‌ای از احساس‌هایی هست که فرد در وجود خود درمی‌یابد بدیهی است که کسب چنین حالت با معرفتی، نیازمند پیش‌زمینه درونی است و هم نیازمند دانش و آگاهی. به عبارت دیگر، معرفتی که از زیارت مکان خاصی

(امامزاده- زیارت گاه و هر مکان مقدس دینی) در دل انسان ایجاد می شود با علم و آگاهی و شعور انسان ایجاد می شود. انسان با زائر پس از گذراندن مراحل هرچند ابتدایی و دریافت های اندک - اندک روحی، به مجموعه معرفت شهودی دست می یابد (نوپا، ۱۳۷۳: ۱۴۱). افراد در زیارت در محضر امام و یا امامزاده به سوی خدا حرکت کرده است و هم به امر الهی فردی را که معرفت و محبتش واجب شده، دیدار می کند، این خود از بزرگترین عبادت ها است. این گونه است که در مکتب تشیع، یاد کردن از امام و امامزادگان، راه توجه به خداست و زیارت او اوج این توجه است (نراقی، ۱۳۴۵: ۱۱۸۵) در کتاب خود از زیارت به عنوان دیداری یاد می کند که براساس اراده، برای مطلوبی صحیح و در مسیر الهی است و قید حیات داشتن یا نداشتن در آن مطرح نیست. او این مفهوم را یک مفهوم رایج انسانی می داند و اسلام با شناساندن آن به پیروان خود، مسیر تکامل را به آنها نشان داده است. در احادیث و روایات دینی نیز فضیلت و آثار فراوانی برای زیارت ائمه و اولیای الهی نقل شده است (نراقی، ۱۳۸۶: ۵۳۴).

۴-۱- زیارت صحنه حضور مردم در ارتباطات اجتماعی

می توان مدعی بود که زیارت در جامعه، صحنه ای برای حضور مردم در کنار هم است که به سبب آن، آثار و برکات فراوانی برای کل جامعه به وجود می آورد. در زیارت، تعاملی بین انسان ها برقرار است که به مثابه بستر ارتباطات بین فرهنگی، صورت می پذیرد. اساساً عامل چسبندگی اجتماعی میان گروه ها و اقوام و افراد، تعارفی است که بین این گروه ها به وجود می آید و با شناخت یکدیگر و رسمیت بخشیدن به استعداد های مردمی همدیگر، گامی در جهت رفع نیازهای یکدیگر و حل معضلات کلان اجتماعی برشته می شود و هویتی مشترک به وجود می آید. تعارف در حقیقت، فلسفه و حکمت آفرینش تفاوت ها و کثرت های مردمی است تا بتوانند راهی به سوی معرفت و کمال نهایی پیدا بکنند (بابایی، ۱۳۹۶: ۱۰۷). در زیارت پویایی و نشاطی در مردم ظهور می کند که می تواند باعث افزایش سطح درک و آگاهی بین فرهنگی در اجتماع شده و زمینه ساز بسیاری از فضایل اخلاقی باشد (غیائی، ۱۳۹۷: ۱۵۱).

۲-۴- تمهید تعطیلی اماکن مذهبی راهی برای پیشگیری از شیوع

ویروس کرونا

در جوامع جهانی، ایده استفاده از عوامل بیماری‌زای عفونی به منظور تضعیف دشمن و از میان برداشتن او از دیرباز در ذهن نظامیان شکل گرفته است و همواره استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی به دلیل اثرات مخرب آن بر انسان‌ها و محیط زیست، یکی از نگرانی‌ها و دغدغه‌های جامعه بشری بوده است (زرگان و دهنوی، ۱۳۹۵: ۹۲). امروزه شهروندان بیشترین جمعیت در معرض خطر برای حملات بیولوژیک هستند. در سال‌های اخیر بسیاری از کشورهای پیشرفته اقدام به مطالعه، بررسی و تحقیق در زمینه حملات بیوتروریستی کرده‌اند. در طی یک سال اخیر ویروس کرونا (کوید ۱۹) مطرح شده از خانواده بزرگ ویروس‌هایی است که باعث عفونت دستگاه تنفسی شده است و با گذشت زمان نیز به شکل‌های مختلف در سلول‌های بدن نفوذ کرده و عملیات آن را مختل کرده و باعث مرگ می‌شود. این ویروس که شیوع آن از دسامبر سال ۲۰۱۹ در یوهان چین آغاز شد و با علائمی از خفیف تا شدید با نشانه‌های عفونت شامل تب، سرفه و مشکل در تنفس خود را معرفی کرد (Wu, McGoogan, ۲۰۲۰) به گفته پزشکان معالج، بررسی علائم بیماری افرادی که جان خود را از دست داده‌اند مشخص می‌سازد شروع علائم شبیه سرماخوردگی یا آنفولانزا همراه با تب و سرفه همراه بوده و در برخی دیگر علائم مشاهده شده شبیه آنچه در ابتدا ذکر می‌شد نیست و ویروس بعد از مدتی تغییر حالت می‌دهد. شناسایی موارد اولیه و اطلاع رسانی به موقع در موارد مشابه می‌تواند از مرگ و میر ناشی از این بیماری جلوگیری کند. در اینجا این مسأله مطرح است که چگونه می‌توان میلیون‌ها نفر را برای واکسیناسیون سریع و ضربتی و یا درمان ساماندهی کرد؟ لذا با توجه به ویژگی‌های عوامل بیولوژیک به‌ویژه کشندگی بالا، امکان عدم تشخیص سریع و به موقع وجود واکسن و سیستم ایمن‌سازی بر علیه بسیاری از آنها، اهمیت توجه به پیشگیری و کنترل بیش از پیش روشن می‌گردد.

حقیقت بیوتروریسم استفاده عمدی از باکتری‌ها، ویروس‌ها یا سموم طبیعی

(سموم) به عنوان یک سلاح برای کشتن، زخمی یا تولید بیماری در انسان، جانوران و یا گیاهان است. تروریست‌ها ممکن است از چنین حمله‌هایی برای ایجاد رعب و وحشت، اختلال در اقتصاد یا برای دریافت پاسخ مدنظر خود از دولت استفاده کنند. سلاح‌های زیستی به دلیل توانمندی‌ها و قابلیت‌های ویژه‌ای که برای تروریست‌ها ایجاد می‌کند، بسیار مورد توجه می‌باشد. از جمله این قابلیت‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ۱) عوامل زیست در مقدار بسیار کم، در حد بالایی کشنده می‌باشد. (۲) به راحتی می‌توان آنها را پنهان کرد و به سادگی منتقل نمود. (۳) به راحتی می‌توان آنها را آماده نمود و به وسیله افرادی که آموزش مختصری دیده‌اند به کاربرد (حمزه‌زاده، ۱۳۸۴: ۵۶).
- در چنین شرایطی پیشگیری و کنترل در کشور ما نیز از مواردی است که می‌تواند در پیشگیری از این آلودگی‌ها مؤثر واقع شوند از جمله:
 ۱. آموزش بهداشت: بدون تردید مؤثرترین و در عین حال ارزان‌ترین وسیله حفاظت عمومی بر علیه تهدیدات بیولوژیکی، آموزش بهداشت فردی و عمومی در جامعه است.
 ۲. رعایت اصول بهداشت مواد غذایی در هنگام حمله بیولوژیک
 ۳. کنترل و حفاظت دقیق از مراکز حساس تأمین کننده آب و مواد غذایی مهمترین رکن مقابله با بیوتروریسم است.
 ۴. کنترل واردات: با توجه به اینکه همه ساله شاهد واردات انواع مواد غذایی به داخل کشور هستیم که در مواردی هم با آلودگی همراه بوده‌اند، نظارت دقیق و انجام آزمایشات استفاده از کارشناسان مجرب و تجهیزات مناسب لازم است.
 ۵. استفاده از روش‌های تشخیص سریع: استفاده از روش‌های تشخیص سریع عوامل بیولوژیک و توکسین آنها نظیر PCR و ELISA برای تمامی مراکز تحقیقاتی و نظامی ضروری است. بسیاری از عوامل و توکسین‌های باکتریایی و قارچی قابل انتقال از طریق مواد غذایی با این روش‌ها تشخیص داده می‌شوند.
 ۶. اطلاع رسانی به مردم: در هنگام بروز تهدیدات بیولوژیکی، دادن اطلاعات لازم و کافی به مردم برای جلوگیری از خسارات جانی و کاهش ترس و وحشت آنها الزامی

است. برنامه‌ریزی و استفاده از روش‌های مختلف برای دفاع در برابر تهدیدات بیولوژیکی به‌ویژه برای نیروهای نظامی نیز لازم و اجتناب‌ناپذیر است (خسروی، ۱۳۹۷: ۶-۷). همچنین کنترل ارتباطات میان فردی و اجتماعی نیز به‌عنوان یکی از کاراترین و مؤثرترین روش‌های پیشگیرانه است که خطرات گسترش و میزان آسیب‌پذیری را تا حد امکان کاهش می‌دهد.

۵- روش انجام پژوهش

پژوهش حاضر از نظر روش، توصیفی پیمایشی و از نظر هدف، کاربردی است. گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر با استفاده از دو روش میدانی به منظور تکمیل پرسشنامه‌ها و کتابخانه‌ای برای تدوین ادبیات پژوهش استفاده شد. جامعه آماری نیز، کلیه نمازگزاران مساجد شهرستان زواره بودند طبق سرشماری نفوس و مسکن جمعیت زواره ۱۶۰۰۰ نفر اعلام شده است^۱. با توجه به نامحدود بودن جامعه آماری برای تعیین حجم نمونه با استفاده از جدول مورگان برابر ۳۸۴ نفر در نظر گرفته شد همچنین با روش خوشه‌ای (مسجد جامع بافت سنتی، مسجد پامنار در محله پامنار و مسجد صاحب الزمان خیابان منتظری انتخاب شد و با مراجعه حضوری محقق در زمان نماز جماعت وقت ظهر و شب نمونه‌گیری به روش تصادفی در دسترس صورت گرفت اما با وجود اعمال قرنطینه در جامعه با توجه به شرایط بیماری کرونا نحوه گردآوری داده‌ها را تحت تأثیر خود قرار داد و به دلیل شرایط ویژه قرنطینه‌ای و حضور اندک مردم و نمونه‌های تکراری در مساجد تعداد ۵۹ پرسشنامه جمع‌آوری شد. ابزار پژوهش نیز از دو پرسشنامه استفاده شد برای اندازه‌گیری نگرش و عمل به زیارت از پرسشنامه استاندارد حسینی و همکاران (۱۳۹۵: ۸) با دو زیر مؤلفه نگرش و عمل به زیارت در طیف چهار گزینه‌ای کاملاً مخالفم، تا حدی مخالفم، تا حدی موافقم و کاملاً موافقم به صورت زیر استفاده شد:

سؤال‌های نگرش: ۱-۲-۳-۴-۵-۶-۷-۸-۱۱-۱۵-۱۶

1. <https://www.irna.ir/news/83785747/>

سؤال‌های عمل: ۹-۱۰-۱۲-۱۳-۱۴-۱۷-۱۸-۱۹-۲۰ که سؤال‌های ۶-۷-۱۵-۱۶ معکوس نمره گذاری می‌شود.

پایایی این پرسشنامه استاندارد در این تحقیق با استفاده از محاسبه آلفا کرونباخ ۰/۸۸۷ به دست آمد که نشان از پایایی بالای این پرسشنامه است.

همچنین برای سنجش نگرش مردم به بستن حرم رضوی در زمان شیوع بیماری کرونا از پرسشنامه محقق ساخته در مورد نگرش به بستن حرم رضوی و عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در ایام کرونا، در طیف لیکرت کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم به صورت زیراستفاده شده است.:

سؤال‌های نگرش به بستن حرم رضوی در ایام کرونا: ۱-۴-۵-۶-۷-۸-۹-۱۱-۱۳ سؤال‌های عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در ایام کرونا: ۲-۳-۱۰-۱۲-۱۴ که سؤال‌های ۲-۴-۶ به صورت معکوس نمره گذاری می‌شود.

این سؤالات پس از تأیید روایی صوری آن از طرف اساتید خبره، پایایی آن نیز با استفاده از آزمون ضریب آلفای کرونباخ ۰/۷۰۴ بدست آمد که مقدار قابل قبولی است همچنین پس از گردآوری داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار Spss در دو سطح توصیفی و استنباطی به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شد. در سطح توصیفی از آمارهای جدول فراوانی و درصد و آزمون آماری کلموگروف اسمیرنوف (K-S) جهت نرمال بودن توزیع داده‌ها و آزمون تی تک نمونه‌ای به منظور اطمینان از تأثیر سؤالات استفاده گردید و در سطح استنباطی با توجه به سطوح سنجش متغیرها، از آمارهایی مانند همبستگی، رگرسیون (تک متغیره و چند متغیره) استفاده شد.

۶- یافته‌های توصیفی

ویژگی‌های جمعیت شناختی پاسخ‌دهندگان: ویژگی‌های جمعیت شناختی مردم نمازگزار در مساجد شهرستان زواره بر اساس وضعیت، جنسیت، سن، شغل، تحصیلات، تعداد دفعات زیارت حرم امام رضا (ع) در جدول شماره یک ارائه شده است.

جدول ۱. ویژگی جمعیت شناختی

درصد	فراوانی	طبقات	ویژگی های جمعیت شناختی
۶۶/۱	۳۹	مرد	جنسیت
۳۳/۹	۲۰	زن	
۴۵/۸	۲۷	دولتی	شغل
۲۰/۳	۱۲	آزاد	
۶/۸	۴	بازنشسته	
۱۱/۹	۷	بیکار	
۱۵/۳	۹	خانه دار	
۰	۰	نظامی	
۳۷/۳	۲۲	دیپلم و زیر دیپلم	سطح تحصیلات
۲۳/۷	۱۴	فوق دیپلم	
۲۵/۴	۱۵	لیسانس	
۱۳/۶	۸	فوق لیسانس و بالاتر	
۱۵/۳	۹	۱۵ تا ۲۵ سال	سن
۱۵/۳	۹	۲۶ تا ۳۶ سال	
۳۷/۳	۲۲	۳۷ تا ۴۷ سال	
۳۲/۲	۱۹	بالاتر از ۴۸	
۵/۱	۳	یک بار	تعداد دفعات تشریف به زیارت حرم امام رضا (ع)
۱۳/۶	۸	دو بار	
۱۸/۶	۱۱	سه بار	
۶۲/۷	۳۷	۴ بار و بیشتر	

۱۵۰

پژوهش های اجتماعی اسلامی / بهار و تابستان ۱۴۰۰ / شماره ۱۳

طبق نتایج جدول ۱ مشخص شده است که ۶۶/۱ درصد شرکت کنندگان مرد و ۳۳/۹ درصد آنها زن می‌باشند. در خصوص شغل ۴۵/۸ درصد شغل کارمند دولتی، ۲۰/۳ درصد شغل آزاد، ۶/۸ درصد بازنشسته، ۱۱/۹ درصد بیکار، ۱۵/۳ درصد خانه‌دار هستند. ۳۷/۳ درصد پاسخ‌دهندگان دارای تحصیلات زیردیپلم و دیپلم، ۲۳/۷ درصد تحصیلات فوق‌دیپلم، ۲۵/۴ درصد تحصیلات لیسانس، ۱۳/۶ درصد تحصیلات فوق‌لیسانس و بالاتر دارند از بین این افراد ۱۵/۳ درصد پاسخگویان سن ۲۵ تا ۱۵ سال، ۱۵/۳ درصد سن ۳۶ تا ۲۶ سال، ۳۷/۳ درصد سن ۴۷ تا ۳۶ سال و ۳۲/۲ درصد دارای سن بالاتر از ۴۸ سال داشتند. از بین این افراد ۵/۱ درصد پاسخگویان یک‌بار مشرف به زیارت حرم امام‌رضا (علیه السلام) شده‌اند، ۱۳/۶ درصد دوبار، ۱۸/۶ درصد سه‌بار و ۶۲/۷ درصد نیز چهار بار و بیشتر به زیارت رفته‌اند.

آزمون تی‌تک نمونه: در ابتدای بررسی‌ها به منظور اطمینان از تأثیر سؤالات پرسشنامه از آزمون تی‌تک نمونه‌ای استفاده شد، سؤالات ۱۷ تا ۳۰ مربوط به پرسشنامه محقق ساخته نگرش و عمل به نرفتن زیارت در ایام کرونا می‌باشد نتایج در جدول شماره دو نشان داده شده است.

جدول ۲. آزمون تی‌تک نمونه سؤالات پرسشنامه نگرش و عمل به زیارت در دوران

کرونا

ارزش ۲						ردیف
بازده فاصله اطمینان در سطح ۹۹٪		تفاوت میانگین‌ها	سطح معناداری	درجه آزادی	آماره تی	
دامنه بالا	دامنه پایین					
۱/۸۶۹	۱/۴۵۲	۱/۶۶۱	۰/۰۰۰	۵۸	۱۵/۹۲۷	۱ به‌خاطر شیوع بیماری کرونا از رفتن به زیارت محروم شدم

۱/۶۶۳	۱/۱۵۰	۱/۴۰۶	۰/۰۰۰	۵۸	۱۰/۹۷۴	بیماری کرونا تأثیری بر زیارت رفتن و مسافرت من نداشته است.	۲
۰/۰۷۳	-۰/۳۷۶	-۰/۱۵۲	۰/۱۸۲	۵۸	-۱/۳۵۱	با رفتن به زیارت فکر می‌کنم امام رضا <small>علیه السلام</small> مرا از این بیماری محافظت می‌کند	۳
۱/۸۰۴	۱/۳۸۱	۱/۵۹۳	۰/۰۰۰	۵۸	۱۵/۰۷۲	بستن حرم رضوی در ایام کرونا کار اشتباهی بود؟	۴
۱/۸۴۲	۱/۴۴۵	۱/۶۴۴	۰/۰۰۰	۵۸	۱۶/۶۱۰	فکر می‌کنم با وجود بیماری کرونا دیگر توفیقی به زیارت پیدا نکنم؟	۵
۱/۷۱۵	۱/۲۶۷	۱/۴۹۱	۰/۰۰۰	۵۸	۱۳/۳۴۵	فکر می‌کنم بستن حرم امام رضا <small>علیه السلام</small> در ایام کرونا ضرورتی نداشت.	۶

۱۵۲

پژوهش‌های اجتماعی اسلامی / بهار و تابستان ۱۴۰۰ / شماره ۱۳

۱۵۳

تأثیر شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش اجتماعی...

۱/۱۷۹	۰/۵۴۹	۰/۸۶۴	۰/۰۰۰	۵۸	۵/۴۸۷	فکر می‌کنم باید برای کاهش سرایت بیماری کرونا از ازدحام جمعیت زائران از ابتدا ممانعت به عمل می‌آمد؟	۷
۱/۹۰۲	۱/۶۲۳	۱/۷۶۲	۰/۰۰۰	۵۸	۲۵/۲۴۹	فکر می‌کنم تا پایان قطعی رفتن کرونا، باید همچنان از رفتن به زیارت حرم ممانعت به عمل آید	۸
۰/۷۰۰	۰/۰۴۵	۰/۳۷۲	۰/۰۲۷	۵۸	۲/۲۷۷	زائرانی که بیمارند و با حضور خود محیط را آلوده می‌کنند باید هزینه خسارت وارده به جان دیگران را بپردازند.	۹
۱/۵۰۸	۰/۸۹۸	۱/۲۰۳	۰/۰۰۰	۵۸	۷/۸۹۲	در این شرایط هرگز به زیارت حرم رضوی نخواهم رفت	۱۰
۰/۹۳۹	۰/۲۴۷	۰/۵۹۳	۰/۰۰۱	۵۸	۳/۴۳۲	به توسل از راه دور به ائمه اعتقاد دارم	۱۱

۱/۶۰۱	۱/۱۱۰	۱/۳۵۵	۰/۰۰۰	۵۸	۱۱/۰۵۰	من برنامه‌های خبری را تماشا می‌کنم و اقوام و دوستان را از رفتن به مکان‌های شلوغ منع می‌کنم	۱۲
۱/۷۹۷	۱/۴۲۲	۱/۶۱۰	۰/۰۰۰	۵۸	۱۷/۱۸۷	بیماری کرونا برنامه عبادتی زیارتی مرا مختل کرده است.	۱۳
۱/۹۹۹	۱/۶۹۵	۱/۸۴۷	۰/۰۰۰	۵۸	۲۴/۳۹۴	با وجود بیماری کرونا، دست از عبادت و توسل به اهل بیت برنداشته‌ام.	۱۴

با توجه به جدول فوق مشاهده می‌شود که دامنه بالا و دامنه پایین در اکثر سؤالات مثبت می‌باشند و نشان می‌دهد در سطح اطمینان ۰/۹۵ درصد، اگر مقدار سطح معناداری (Sig) بزرگ‌تر از سطح خطا (۰/۰۵) باشد، میانگین کمتر از ۲ و در صورتی که سطح معناداری کوچکتر از سطح خطا (۰/۰۵) باشد، میانگین بیشتر از ۲ خواهد بود. آزمون سؤالات پرسشنامه در نمونه مورد مطالعه در سطح قابل قبولی قرار دارند و تنها در سؤال سوم این مقدار در سطح قابل قبولی قرار ندارد.

۷- آزمون کولموگروف - اسمیرنوف

در این بخش ابتدا قبل از آزمون فرضیه‌ها به ارزیابی نرمال بودن توزیع داده‌ها پرداخته می‌شود. در صورت نرمال بودن توزیع داده‌ها از آزمون‌های پارامتریک و در غیر این صورت آزمون غیر پارامتریک استفاده می‌شود. بدین منظور روش‌های مختلفی همچون آزمون کولموگروف - اسمیرنوف قابل استفاده است. نتایج آزمون نرمال بودن

کولموگروف - اسمیرنوف به تفکیک برای هر یک از متغیرهای تحقیق در جدول شماره سوم نشان داده شده است.

جدول ۳. آزمون نرمال بودن داده‌ها - کولموگروف اسمیرنوف

متغیرها	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار	سطح معنی داری
نگرش به زیارت	۵۹	۳۶/۱۳۵	۳/۴۰۱	۱/۲۲۶	۰/۰۹۹
عمل به زیارت	۵۹	۲۰/۶۹۴	۳/۲۹۷	۱/۷۸۰	۰/۰۰۴
نگرش به زیارت در دوران کرونا	۵۹	۲۸/۶۴۴	۳/۲۴۱	۱/۵۴۳	۰/۰۱۷
عمل به رفتن و نرفتن به زیارت در دوران کرونا	۵۹	۱۶/۶۱۰	۲/۲۰۵	۱/۲۵۵	۰/۰۸۶

تأثیر شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش اجتماعی...

در بررسی آزمون کولموگروف - اسمیرنوف، در صورتی که سطح معنی داری بیشتر از ۰/۰۵ به دست آید نشان دهنده نرمال بودن توزیع داده‌ها است و در غیر این صورت توزیع غیرنرمال داده‌ها تأیید می‌گردد طبق نتایج به دست آمده در جدول ۳ اکثر متغیرها دارای سطح معناداری بالاتر از ۰/۰۵ هستند و توزیع داده‌ها نرمال می‌باشد و می‌توان برای آزمون فرضیه‌های تحقیق از آزمون‌های پارامتریک استفاده کرد.

۸- یافته‌های استنباطی

بررسی و آزمون فرضیه‌های تحقیق

به منظور تخمین روابط در بین متغیرهای موجود در فرضیه‌های پژوهش، از آزمون ضریب همبستگی استفاده شده است.

جدول ۴. ضریب همبستگی رابطه بین نگرش و عمل به زیارت حرم رضوی و نگرش و عمل به رفتن و یا نرفتن به زیارت در دوران کرونا

متغیر	آماره	نگرش به زیارت و عبادت	عمل زیارت رفتن	نگرش به زیارت در دوران کرونا	عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در دوران کرونا
نگرش به زیارت	ضریب همبستگی	۱			-
	سطح معناداری	-			-
عمل زیارت رفتن	ضریب همبستگی	۰/۷۹۷**	۱		
	سطح معناداری	۰/۰۰۰	-		
نگرش به زیارت در دوران کرونا	ضریب همبستگی	۰/۱۳۰	۰/۱۰۴	۱	
	سطح معناداری	۰/۳۲۸	۰/۴۳۲	-	-
عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در دوران کرونا	ضریب همبستگی	۰/۴۶۲**	۰/۴۵۳**	۰/۴۰۷**	۱
	سطح معناداری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۱	-

ضریب همبستگی در سطح معناداری $p < 0.01$

همان گونه که در جدول ۴ مشاهده می شود، دو متغیر عمل به زیارت رفتن و نگرش به زیارت با ضریب همبستگی $r = 0.797$ و در $p = 0.000$ سطح معناداری با یکدیگر رابطه دارند. همچنین عمل به رفتن و یا نرفتن به زیارت در دوران کرونا نیز با ضریب همبستگی $r = 0.407$ در سطح معناداری قرار دارد. لذا به بررسی فرضیه اول تحقیق می پردازیم.

فرضیه اول: شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش مردم به زیارت در بین مردم نمازگزار در مساجد شهرستان زواره تأثیر مثبت و معناداری دارد.

جدول ۵. خلاصه جدول رگرسیون تأثیر کرونا بر نگرش به زیارت در دوران کرونا

ضریب همبستگی	ضریب تعیین	ضریب تعیین تعدیل شده	درصد خطای تخمین (دورین واتسون)
۰/۴۰۷	۰/۱۶۶	۰/۱۵۱	۲/۹۸۶

طبق نتایج جدول فوق ضریب همبستگی تأثیر کرونا در نگرش به زیارت در شرایط کرونا ۰/۴۰۷ گزارش شده است یعنی در واقع حدود ۴۰ درصد از واریانس متغیر وابسته یعنی نگرش به زیارت از طریق متغیر مستقل یعنی شرایط کرونا تبیین و توجیه شده است. و ضریب تعیین برابر ۰/۱۶۶ گزارش شده است این یافته بدین معناست که متغیرهای وارد شده به معادله توانسته است ۱۶ درصد از واریانس تغییرات مربوط به متغیر وابسته را تبیین کند. چنانچه آماره دورین - واتسون در بازه قابل قبول ۵/۵ تا ۲/۵ قرار گیرد عدم همبستگی بین خطاها پذیرفته می شود. با توجه به اینکه آماره دورین واتسون برابر ۲/۹۶۸ است، بنابراین می توان گفت که عدم همبستگی بین خطاها پذیرفته می شود.

جدول ۶. نتایج تحلیل واریانس یک طرفه (آنوا)

مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی داری	
۱۰۱/۰۴۵	۱	۱۰۱/۰۴۵	۱۱/۳۲۷	۰/۰۰۱	رگرسیون
۵۰۸/۴۸۱	۵۷	۸/۹۲۱	-	-	اختلاف
۶۰۹/۵۲۵	۵۸	-	-	-	کل

نتایج جدول ۶. آزمون معناداری، ضریب تعیین را نشان می دهد از آنجا که مقدار خطای آزمون F برابر است با نسبت متوسط واریانس رگرسیون به متوسط واریانس باقی مانده که برابر ۱۱/۳۲۷ و سطح معناداری برابر با ۰/۰۰۱ است. پس متغیر مستقل توان پیش بینی متغیر وابسته را دارد.

جدول ۷. نتایج ضریب رگرسیون چند متغیره تأثیر کرونا بر نگرش به زیارت در دوران کرونا

متغیر پیش‌بین	ضرایب غیراستاندارد		ضرایب استاندارد	T آزمون	P معناداری
	B	SE			
مقدار ثابت	۱۸/۷۰۲	۲/۹۸۰	-	۶/۲۷۷	۰/۰۰۰
نگرش به زیارت در دوران کرونا	۰/۵۹۹	۰/۱۷۸	۰/۴۰۷	۳/۳۶۶	۰/۰۰۱

در تحلیل رگرسیون در سطح معناداری (۰/۰۰۱)، سهم (بتا) یعنی میزان تأثیرگذاری کرونا بر نگرش به زیارت در شرایط بیماری کرونا برابر (۰/۴۰۷) می‌باشد. بنابراین فرضیه اول تحقیق در سطح معناداری قرار دارد بدین معنا که شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش مردم به زیارت در نمازگزاران مساجد تأثیر مثبت و معناداری دارد. یعنی با افزایش سطح تهدید و خطر ابتلا به ویروس کرونا، تمایل مردم به رفتن به زیارت حرم رضوی و مکان‌های زیارتی شلوغ کمتر می‌شود.

فرضیه دوم: شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در مردم نمازگزار در مساجد شهرستان زواره تأثیر مثبت و معناداری دارد.

جدول ۸. خلاصه جدول رگرسیون تأثیر کرونا به عمل رفتن یا نرفتن به زیارت در دوران کرونا

ضریب همبستگی	ضریب تعیین	ضریب تعیین تعدیل شده	درصد خطای تخمین (دوربین واتسون)
۰/۴۸۳	۰/۲۳۳	۰/۲۲۰	۵/۶۰۸

طبق نتایج جدول ۸ ضریب همبستگی تأثیر کرونا بر عمل به رفتن و یا نرفتن به زیارت در شرایط کرونا ۰/۴۸۳ گزارش شده است یعنی در واقع حدود ۴۸ درصد از واریانس متغیر وابسته یعنی عمل به رفتن به زیارت از طریق متغیر مستقل یعنی شرایط

کرونا تبیین و توجیه شده است و ضریب تعیین برابر $0/233$ گزارش شده است این یافته بدین معناست که متغیرهای وارد شده به معادله توانسته است 23 درصد از واریانس تغییرات مربوط به متغیر وابسته را تبیین کند. چنانچه آماره دوربین - واتسون در بازه قابل قبول $0/5$ تا $2/5$ قرار گیرد عدم همبستگی بین خطاها پذیرفته می شود. با توجه به اینکه آماره دوربین واتسون برابر $5/608$ است، بنابراین می توان گفت که عدم همبستگی بین خطاها پذیرفته نمی شود.

جدول ۹. نتایج تحلیل واریانس یک طرفه (آنوا)

سطح معنی داری	F	میانگین مجذورات	درجه آزادی	مجموع مجذورات	
0/000	17/328	545/125	1	545/125	رگرسیون
-	-	31/459	57	1793/180	اختلاف
-	-	-	58	2338/305	کل

نتایج جدول ۹ آزمون معناداری، ضریب تعیین را نشان می دهد از آنجا که مقدار خطای آزمون F برابر است با نسبت متوسط واریانس رگرسیون به متوسط واریانس باقی مانده که برابر $17/328$ و سطح معناداری برابر با $0/000$ است. پس متغیر مستقل توان پیش بینی متغیر وابسته را دارد.

جدول ۱۰. نتایج ضریب رگرسیون چند متغیره تأثیر کرونا بر عمل رفتن یا نرفتن به

زیارت در دوران کرونا

P معناداری	T آزمون	ضرایب استاندارد	ضرایب غیراستاندارد		متغیر پیش بین
		BETA	SE	B	
0/000	6/030	-	5/595	33/738	مقدار ثابت
0/000	4/163	0/483	0/334	1/390	عمل به رفتن یا نرفتن به زیارت در دوران کرونا

در تحلیل رگرسیون در سطح معناداری (۰/۰۰۰)، سهم (بتا) یعنی میزان تأثیرگذاری کرونا بر عمل به رفتن و یا نرفتن به زیارت حرم رضوی در شرایط بیماری کرونا برابر (۰/۴۸۳) می‌باشد. بنابراین فرضیه دوم تحقیق نیز در سطح معناداری قرار دارد بدین معنا که بیماری کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر عمل رفتن و یا نرفتن مردم به زیارت در مردم نمازگزار در مسجد شرایط کرونا تأثیر مثبت و معناداری دارد و با افزایش تعداد مبتلایان به کرونا و آمار مرگ و میر ناشی از اجتماعات و حضور در مکان‌های پر ازدحام، تمایل مردم مساجد شهرستان زواره به رفتن به زیارت حرم رضوی کاهش یافته است.

۹- بحث و بررسی

طبق فرضیه اول شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش مردم به زیارت در مردم نمازگزار در مسجد، تأثیر مثبت و معناداری دارد. بنابر جدول (۵) می‌توان بیان کرد ضریب تعیین برابر (۰/۱۶) و در جدول (۴) سطح معناداری رابطه بین دو متغیر (۰/۰۰) گزارش شده است و وجود رابطه مستقیم بین دو متغیر به دست آمده است. در جدول (۶) با آزمون معناداری ضریب تعیین با توجه به مقدار تحلیل واریانس گزارش شده ($F=11/327$) و آزمون تی متناظر با تأثیر کرونا بر نگرش به زیارت در مردم در جدول (۷)، (۳/۳۶۶) گزارش شده است. می‌توان نتیجه گرفت که این رابطه با اطمینان ۹۵٪ و در سطح خطای ۰/۰۵ درصد به گونه‌ای معنادار توان تبیین واریانس (نگرش مردم به زیارت) را دارد در جدول (۷) مشاهده می‌شود در سطح معناداری (۰/۰۰)، سهم (بتا) یعنی میزان تأثیرگذاری شرایط بیماری کرونا بر نگرش مردم به زیارت برابر (۰/۴۰۷) می‌باشد. بنابراین فرضیه اول تحقیق تأیید می‌شود. بدین معنا که شیوع ویروس کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش مردم به زیارت در مردم نمازگزار در مساجد شهرستان زواره، تأثیر مثبت و معناداری دارد.

طبق فرضیه دوم کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در مردم نمازگزار در مسجد، تأثیر مثبت و معناداری دارد. بنابر جدول (۸) می‌توان بیان کرد ضریب تعیین برابر (۰/۲۳) و در جدول (۴) سطح معناداری رابطه بین دو متغیر

(۰/۰۰) گزارش شده است و وجود رابطه مستقیم بین دو متغیر به دست آمده است. در جدول (۹) با آزمون معناداری ضریب تعیین با توجه به مقدار تحلیل واریانس گزارش شده ($F=17/328$) و آزمون تی متناظر با تأثیر کرونا بر عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در جدول (۹)، ($4/163$) گزارش شده است. می توان نتیجه گرفت که این رابطه با اطمینان ۹۵٪ و در سطح خطای ۰/۰۵ درصد به گونه ای معنی دار توان تبیین واریانس (عمل رفتن و یا نرفتن مردم به زیارت) را دارد در جدول (۱۰) مشاهده می شود در سطح معناداری (۰/۰۰)، سهم (بتا) یعنی میزان تأثیرگذاری شرایط بیماری کرونا بر نگرش مردم به زیارت برابر (۰/۴۸۳) می باشد. بنابراین فرضیه دوم تحقیق نیز تأیید می شود. بدین معنا که کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر عمل رفتن و یا نرفتن مردم به زیارت در مردم نمازگزار در مساجد شهرستان زواره، تأثیر مثبت و معناداری دارد.

نتیجه گیری

زیارت بارگاه ائمه معصومین علیهم السلام و حضور در مسجد و مکان های مذهبی برای مسلمانان خصوصاً در جامعه ایرانی به عنوان یک عمل عبادی- دینی و یک رفتار اجتماعی دارای اهمیت قابل توجهی است. زیرا فرد با حضور در مکان های زیارتی، زمینه آرامش، خلوت و تفکر و معرفت و تقرب به خداوند متعال را به دست می آورد. زیارت نه تنها به عنوان عملی فردی بلکه در بعد اجتماعی نیز زیارت به عنوان عاملی برای شکل گیری هویت جمعی و تعاملات اجتماعی است. همان گونه که پژوهش های پیشین دین داری و داشتن گرایش های مذهبی بر رفتار روان شناختی افراد مورد تأیید قرار داده اند همچنین در پژوهش های، نیک آیین و همکاران (۱۳۹۴) آثار تربیتی امام رضا علیه السلام در تعالی باورهای معنوی مردم ایران، حسینی و همکاران (۱۳۹۵) ارتباط زیارت امام رضا علیه السلام با احساس شادکامی و رضایت از زندگی، غیاثی (۱۳۹۷) ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی، علی پور و همکاران (۱۳۹۸) اعتباریابی مقدماتی مقیاس اضطراب بیماری کرونا (CDAS) در نمونه ایرانی، گونی و همکاران (۲۰۲۰) پرسشنامه دانش، نگرش و عملکرد برای پیشگیری از عفونت های دستگاه تنفسی در بین زائران حج در مالزی مورد مطالعه قرار گرفته است در این پژوهش نیز به بررسی نگرش مردم به

زیارت امام رضا علیه السلام و تأثیر کرونا و بسته شدن حرم رضوی در بین؛ نمازگزاران مساجد پرداخته شد. یافته‌ها نشان داد؛ طبق فرضیه اول کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر نگرش مردم به زیارت در مردم نمازگزار در مسجد، در سطح معناداری (۰/۰۰) تأثیر مثبت و معناداری وجود دارد آزمون تی متناظر با تأثیر کرونا بر نگرش به زیارت در مردم، (۳/۳۶۶) گزارش شده و می‌توان نتیجه گرفت که این رابطه با اطمینان ۹۵٪ و در سطح خطای ۰/۰۵ درصد به گونه‌ای معنادار توان تبیین واریانس (نگرش مردم به زیارت) را دارد بدین معنا که با افزایش سطح تهدید و خطر ابتلا به ویروس کرونا، تمایل مردم نمازگزار شهرستان زواره به رفتن به زیارت حرم رضوی و مکان‌های زیارتی شلوغ کمتر می‌شود.

همچنین طبق فرضیه دوم کرونا و بسته شدن حرم رضوی بر عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت در مردم نمازگزار در مسجد، در سطح معناداری (۰/۰۰) تأثیر مثبت و معناداری دارد و آزمون تی متناظر با تأثیر کرونا بر عمل رفتن و یا نرفتن به زیارت، (۴/۱۶۳) گزارش شده است. می‌توان نتیجه گرفت که این رابطه با اطمینان ۹۵٪ و در سطح خطای ۰/۰۵ درصد به گونه‌ای معنادار توان تبیین واریانس (عمل رفتن و یا نرفتن مردم به زیارت) را دارد بدین معنا که با افزایش تعداد مبتلایان به کرونا تمایل مردم به رفتن به زیارت حرم رضوی کاهش یافته است و مردم مساجد شهرستان زواره ترجیح می‌دهند در حال حاضر در خانه بمانند و از سفر و حضور فیزیکی به مکان‌های شلوغ و زیارتی پرهیزند و با پای دل زائر حرم شوند و از امام و پیشوای خود طلب رفع مشکل نمایند. مشابه با نتایج تحقیق حاضر موردی یافت نشد.

با آنکه به دلیل نحوه انتقال سریع ویروس کرونا مدت‌هاست گفته می‌شود برای جلوگیری از انتقال ویروس کرونا بین افراد، باید فاصله دست کم دو متری در نظر گرفته شود، اما پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد با توجه به این که در چه شرایطی قرار دارید، شاید این فاصله به اندازه کافی برای جلوگیری از انتقال ویروس مناسب نباشد در نتایج پژوهشی که در مجله پزشکی ژورنال در انگلیس منتشر شده نشان می‌دهد ذرات ویروسی بیماری کووید - ۱۹ تا نزدیک به ۸ متر در فضا پراکنده می‌شوند. به گفته جوزف آلن، کارشناس دانشکده بهداشت عمومی هاروارد یکی از بزرگترین عناصر خطری که این ویروس به همراه دارد، ساعاتی است که افراد در محیط‌های بسته سپری

می‌کنند، به گونه‌ای که تقریباً همه موارد گسترش بیماری کووید-۱۹ بین سه تا چهار نفر در محیط بسته اتفاق افتاده است.

براین اساس به دلیل وجود ازدحام جمعیت در اطراف ضریح مطهر امام رضا علیه السلام در زمان زیارت سرایت بیماری کووید-۱۹ به دیگران را پرخطرتر می‌کند. می‌توان ادعا کرد که مردم نمازگزار پاسخ دهنده به سؤالات این پژوهش توافق دارند بر اینکه در شرایط کنونی مسیرهای ورودی زائران و مسافران به استان خراسان رضوی به‌طور کامل بسته شوند تا بازگشایی حرم مطهر باعث شکل‌گیری موج حرکت زائران از چهارگوشه کشور به سمت مشهد نشود. زیرا همانگونه که در اخبار و اطلاعیه‌ها آمده است^۱ در ورود انبوه زوار بارگاه نورانی امام رضا علیه السلام به مشهد، مهار شیوع کرونا و ممانعت از انتقال ویروس آن را بسیار دشوار می‌کند زیرا همه اماکنی نظیر هتل‌ها، مهمانپذیرها و مسافرخانه‌ها با حضور جمعیت مسافر در شرایط نامناسبی برای مقابله با بیماری کرونا قرار می‌گیرند. این شرایط موجبات حفظ جان و سلامت احاد جامعه از انتقال شهر به شهر این بیماری از طریق اسکان و سفر زائران در مسیر تا رسیدن به حرم رضوی جلوگیری به عمل می‌آورد.

محدودیت‌های پژوهش: یکی از محدودیت‌هایی که در این پژوهش وجود داشت، وجود اعمال قرنطینه در جامعه با توجه به شرایط بیماری کرونا صورت گرفت و لذا به دلیل پروتکل رعایت فاصله اجتماعی، در مساجد جمعیت قابل توجهی حضور نداشتند و به صورت تصادفی مراجعه و پرسشنامه‌ها قبل از نماز توزیع و پس از نماز جمع‌آوری شدند.

کتاب‌نامه

۱. ادهمی، عبدالرضا، ادریسی، افسانه عامری، مهدی، «تأثیر اماکن مذهبی بر تجربه‌های عرفانی و اعتقادات دینی»، فصلنامه عرفان اسلامی، پاییز، شماره ۵۳، ۱۳۹۶.
۲. بابایی، حبیب‌الله، درآمدی بر شاخص‌های تمدنی در اربعین، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی لقاء الحسین، جلد ۴، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۶.
۳. تیموتی، دالن، جی‌دنیل، ج‌اولسن، گردشگری، دین و سفرهای معنوی، تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۹۲.
۴. حاتمی، حسین، مراقبت سندرومیک در ساماندهی حملات بیوتروویستی در کتاب اپیدمیولوژی و کنترل

1. <https://www.irna.ir/news>

- بیماری‌های مرتبط با بیوتوریسم، انتشارات صدا، مرکز مدیریت بیماریها، چاپ دوم، ۱۳۸۲.
۵. حسینی، کبری، اصغری ابراهیم‌آباد، محمدجواد، عبدخدایی، محمدسعید، «بررسی ارتباط زیارت امام رضا^{علیه السلام} با احساس شادکامی و رضایت از زندگی»، مجله‌ی پژوهش در دین و سلامت، دوره شماره ۲، بهار ۱۳۹۵.
 ۶. حمزه‌زاده، حمید، بیوتوریسم سلاح خاموش، تهران، انتشارات سازمان عقیدتی سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران (نشر آجا)، ۱۳۸۴.
 ۷. حیدری چروده، مجید، همت‌آبادی، حمیدرضا، اکبری فریمانی، محمد، نیازهای فرهنگی زائران خارجی امام رضا^{علیه السلام} مورد مطالعه زائران اردو، عرب، آذری و انگلیسی زبان، مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره ششم، شماره ۳ و ۴، ۱۳۹۱.
 ۸. خسروی، مژگان، «بیوتوریسم در آب و مواد غذایی»، فصلنامه علمی - پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی لرستان، ۱۳۹۷.
 ۹. زرگان، جمیل، دهنوی، جلیل. «تهدیدات امنیتی بیوتوریسم و راه‌های مقابله با آن با رویکرد پدافند غیرعامل»، پژوهش‌های حفاظتی و امنیتی، شماره ۱۹، ۱۳۹۵.
 ۱۰. سراج‌زاده، حسین، «چالش‌های دین و مدرنیته: ساحتی جامعه‌شناختی در دین‌داری و سکولارشدن، تهران، طرح نو، ۱۳۸۳.
 ۱۱. علی‌پور، احمد، قدمی، ابوالفضل، علی‌پور، زهرا، عبدالله زاده، حسین، «اعتباریابی مقدماتی مقیاس اضطراب بیماری کرونا (CDAS) در نمونه ایرانی»، نشریه علمی روانشناسی سلامت، سال هشتم، شماره ۴، زمستان ۹۸، ۱۳۹۸.
 ۱۲. غیائی، هادی، «ابعاد تمدنی زیارت در فرهنگ شیعی، پژوهشنامه حج و زیارت»، پاییز و زمستان، سال سوم، شماره ۱۴، ۱۳۹۷.
 ۱۳. مکرری‌زاده، فهیمه، جامعه‌شناسی پدیداری زیارت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری، مشهد، دانشگاه فردوسی.
 ۱۴. نراقی، ملااحمد، معراج‌السعاده، قم: طوبای محبت، ۱۳۸۶.
 ۱۵. نشریه علمی فرهنگی پلاسما (ویژه نامه ویروس کرونا) انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی و درمانی استان اصفهان، شماره اول، ۱۳۹۸.
 ۱۶. نیک‌آیین، محمود؛ بختیار نصرآبادی، حسنعلی؛ بهرامی، حمزه علی؛ نصرتی‌هشی، کمال؛ عباس‌پور، نفیسه، «آثار تربیتی امام رضا^{علیه السلام} در تعالی باورهای معنوی مردم ایران»، فرهنگ رضوی، ش ۱۲، ۱۳۹۴.
 ۱۷. واعظ‌جوادی، مرتضی، فلسفه زیارت و آیین آن، چاپ هفتم، قم، ناشر اسراء، ۱۳۹۱.
 ۱۸. یوسفی، علی، صدیق، اورعی، غلامرضا، کهنسال، علیرضا، مکرری‌زاده، فهیمه، «پدیدارشناسی تجربی زیارت امام رضا^{علیه السلام}»، مطالعات اجتماعی ایران، دوره ششم، شماره ۳ و ۴، ۱۳۹۱.
19. Goni M. D. , Naing N. N. , Hasan H. Development and validation of knowledge, attitude and practice questionnaire for prevention of respiratory tract infections among Malaysian Hajj pilgrims. BMC Public Health. 2020Mar;20 (1): 189. DOI: 10. 1186/s 12889-020-8269-9 .
20. Krole I, Sohechan B. Religion belifes and practice- among 52 psychiatric in patients in Mennesota. American Journal of Psychiatry. 1989;146 (1): 67-72 .